

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

KICZENKO JUDIT

„SZÜLETÉSNAPOMRA”

Az alkalmi versek egy csoportjáról

1. KÍSÉRLET EGY MŰFAJCSOPORT KÖRÜLÍRÁSÁRA

„Az alkalmatosságra” írott költeményeknek jelentős hagyománya, gazdag szöveghagyatéka és szakirodalma van.¹ A különböző felekezeti iskolatípusokban a tantervbe illesztett poétikai, retorikai, stilisztikai ismeretanyag gyakorlására is szolgáltak, ezért nemcsak a később poétává vált, hanem az iskolát végző átlagos diákok is képesek voltak – valamilyen szinten, akár időmértékes formában is – alkalmi versek költésére, fabrikálására.² A verstípus művelésében az egyik kiemelkedő fórum, a „debreceni iskola”, a híres kollégium volt, amely Csokonaitól

¹ Legutóbb Szilágyi Márton és Sebestyén Attila foglalkozott e műfajcsoporttal. SZILÁGYI Márton, *„Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompanyiák humora*, Bárka, 2003/5, 53–62.; SEBESTYÉN Attila, *Népszerű irodalom, mesterkedő költészet, popularitás, poetica classisok (Vázlat a 18. századi debreceni diákköltészet irodalomtörténeti helyéről)*, Könyv és könyvtár, XXVI, Debrecen, 2004, 87–109. (A továbbiakban: SEBESTYÉN 2004.)

² A témával részletesen foglalkozott VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza I.*, Bp., MTA, 1929.; BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964. (A továbbiakban: BÁN, JULOW 1964.); BARTA János, *Arany János és a XVIII. század (Adalék Arany János irodalomszemléletéhez)* = B. J., *Klasszikusok nyomában*, Bp., Akadémiai, 1976.; BARTA

kezdve Arany Jánoson át a XX. század több szerzőjéig (pl. Tóth Árpád, Szabó Lőrinc) számos figyelemre méltó alkalmi vers tanműhelyévé, ösztönzőjévé vált. Részben a már említett tananyag kényszere, részben bizonyos életdarabok ismétlődése, részben a nagynak tekintett elődök imitálása miatt. Bán Imre a műhely jelentőségét hangsúlyozta Arany művészetében is, hiszen ő is, akárcsak Csokonai, Földy és mások „a mesterséget [...] ugyanott tanulták, a Kollégiumban. [...] Arany a lángelme színvonalán tanulta meg.”³ Lukácsy Sándor úgy vélte: a diákirodalom mint költészettípus „nemcsak tárgyakat, de művészi alakításmódokat is kínált a 19. század remekíróinak.”⁴ Barta János szerint a tematikán és a poétikai rutinon túl a „hagyomány igazi jelentősége a hangnem, a magatartás, az esztétikai zóna inspiráló felébresztésében van.”⁵

Bartának ez a megállapítása az alkalmi versek lényegi mozzanatára hívja föl a figyelmet. Arra, hogy a mélyen begyakoroltatott és rögzült technikai és tematikai klisék eleve önmagukban, sablonként hogyan lehetnek művet „inspiráló”, kiváltó és létrehozó alkalmak. A költői rutin – nem egyszer az alkalmyszerűsége messze túlmutató – jelentőségét példázhatják Arany utolsó két évtizedének ilyen jellegű darabjai, rögtönzései, melyek abban a bő másfél évtizedben születtek, amikor a „nagy” költő hallgatott. Ugyanakkor ekkori rögtönzései, e spontán miniatűrök nemcsak a költői technika szinten tartását biztosították, hanem bennük formálódott az *Őszikék* számtalan alapvető újítása is. (Az alkalmi versek karaktere miatt csak egyet említek itt meg közülük, a művek létrejöttének módját, az alkalmi jelleget, a spontaneitást.) Arany nemcsak rangos képviselője, de a lehetőségekhez képest továbbhagyományozója is e tradíciónak.⁶ „Utódainál” is fölfedezhető a rögtönzések kettőssége: játékos, spontán ujjgyakorlatok, melyek némelyike esztétikai, filozófiai

János, *A líra peremén – Arany János apróműfaja* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 149–162. (A továbbiakban: BARTA 1987.)

³ BÁN, JULOW 1964, 18. (Bán Imre bevezetője)

⁴ Idézi SEBESTYÉN 2004, 93.

⁵ BARTA 1976, 262.

⁶ Két példa: WEÖRES Sándor: *Negyedik Szimfónia*, 3. = W. S., *Tizenegy szimfónia*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 40–41.; Uő, *Csanádi Imrénének* (Arany késői cédula-stílusában, 1980) = W. S., *Posta messziről*, Bp., Magvető, 1984, 41.

többletet rejt, esetleg egy későbbi „nagy vers” magja lesz. (Kosztolányi, Weöres, Jékely stb.)

Maga Arany is megemlékezett gyermek- és ifjúkori ujjgyakorlatairól, s korabeli mintáiról: „Csokonait tűzték elem példányul, kit igen szerettem, s Kovács Józsefet, kinek bámultam rímeit.”⁷ Életrajzai és a róla szóló különböző emlékezések alapján tudjuk, hogy alkalmi rigmusokat Debrecenből hazatérve is írt. Az akkoriban költöttek valószínűleg elvesztek. Ezek egy része, még a nősülése előtti időből való, főként temetésre íródott – ez volt az az alkalom, amelyre a felkérést nehezen háríthatta el.⁸ Alkalmi verseket még akkor is írt, amikor elhatározta „lenni közönséges ember, mint más”,⁹ hiszen egybehangzóan kellemes, a jó társaságot szerető és élvezni tudó kedélyes emberként írták le őt ismerői. A későbbiekben keletkeztek egy része már életében közismertté lett. Fia írta:

Az alkalmi rigmusok kiszivárogtak a szűkebb baráti körből, melynek pillanatnyi felvidítására szánva voltak, s részint kéziratban [...] elterjedtek a közönség között.¹⁰

Szász Károly azt jegyezte meg e verscsoporttal kapcsolatban, „hogy, a mit csak úgy rázott ki a köntöse ujjából, az is milyen ép-kéz-láb, s mily tökéletesen jött ki onnan.”¹¹ A szélesebb olvasóközönség számára először Arany László tette kötetben hozzáférhetővé ezek egy részét, mintegy prologusaként annak a közel húsz évet felölelő verscsoportnak, amelyeket aztán Barta János nyomán Arany apróműfajainak nevezünk.¹² Ismerve a korabeli közönségízlést, komoly elszántság kellett közlésükre. A szakirodalom sokáig nem is figyelt fel ezekre a ma már egyre jelentősebbnek tekintett miniatűrökre. Csak Barta János és Németh G.

⁷ Arany János levele Gyulai Pálnak, AJÖM XVI., s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982, 556. (A továbbiakban: AJÖM 1982.)

⁸ Debrecenből hazatérve „Magába mélyedve élt [...] ez időtájt nem volt tréfás kedvében [...] Legfeljebb egy-egy sírverset faragott, hogy [...] a gyászolóknak, ha hozzáfordultak ne keltsen rossz érzést.” (VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I., Bp., MTA, 1929, 50.)

⁹ AJÖM 1982, 560.

¹⁰ ARANY László, *Bevezetés* = ARANY János *Hátrahagyott versei*, Bp., Ráth, 1888, XXIII–XXIV. (A továbbiakban: ARANY L. 1888.)

¹¹ Uo., XXIV.

¹² BARTA 1987.

Béla értekezései állították egy század elmúltával ismét az érdeklődés középpontjába.¹³ A költői „szakma” azonban jóval előbb reflektált rájuk, elsősorban a spontaneitás és a virtuozitás, a játékoság és a filozofikusság találkozását értékelték e művekben, amelyek különféle imitációra is ösztönözték az „utódokat”. Példaként Kosztolányi csacsi-rímeit, vagy az 1950–60-as évek költői társaságában rögtönzött tréfás sírfeliratokat, Weöres sok művét, Nagy László utolsó kötetének egy ciklusát, Illyés utolsó köteteinek számtalan versét említem meg – csak esetlegesen válogatva, s közel sem a teljességre törekedve.¹⁴

Arany László tartott fontosnak először publikálni és az alkalmi rögtönzések körében elkülöníteni egy speciális csoportot is, „a mit nem is barátai számára írt, hanem egyes-egyedül csak önmagának.”¹⁵ A *Hát-rahagyott versek* 1886-os datálású *Bevezetésében* hosszasan indokolta, hogy miért adja ki ezeket az apró rögtönzéseket. A rendkívüli léhelyzetre és az elviselésére kialakított „stratégiára” helyezi a hangsúlyt: a szembenézés, a tevékenykedés, a játékoság és a humor a fő kulcsszavai. Az életmű e szeletének jelentőségét nemcsak publikálásuk tényével, hanem első értelmezésükkel is Arany László ismerte föl, és osztotta meg az Arany-olvasókkal. Hangsúlyosan említi azt a még *szűkebb csoportot*, amelyet Voinovich Géza később „titkolt versek”-nek, „néma magánbeszéd”-nek nevezett el.¹⁶ Ezek egy része valamelyik születésnapja alkalmából keletkezett (*Ötvenhárom év, Év-napra I-II.*, és a *Sejtelem* külön címet is kapott *Év-napra III.*).

Az alkalmi versek gazdag szakirodalmát olvasva, a legkülönbözőbb morfológiai, tematikai, műfaji stb. csoportosítások teszik egyre átlátathatóbbá ezt az eredendően dús televényű szövevényt. Ugyanakkor –

¹³ BARTA 1987.; NÉMETH G. Béla, *A fragment fölénye* = N. G. B., *Századutóról – századelőről (Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok)*, Bp., Magvető, 1985, 52–68. (A továbbiakban: NÉMETH G. 1985.)

¹⁴ Nagy László *Vidám üzenetek* című versciklusának a mottója „*Száll az ének szájról szájra / Száll üzenet zsebből zsebbe* = N. L., *Jönnek a harangok értem*, Bp., Magvető, 1978, 95.; ILLYÉS Gyula, *Minden lehet* című kötetből (Szépirodalmi 1973.) a *Táviratok* című kötetig, (Szépirodalmi, 1982.) (A továbbiakban: ILLYÉS 1982.)

¹⁵ ARANY L. 1888, XXV.

¹⁶ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, III., Bp., MTA, 1938, 188. (A továbbiakban: VOINOVICH 1938.)

mint a kutatók is többször jelzik – szinte csaknem minden darab külön kategóriát követelne meg, ha másért nem, a szerzők, az alkalmak, a hangnemek, a verselés és a megszólítottak végtelen kombinációja miatt. Talán éppen ezért kerestem hiába az alkalmi versek azon csoportját, alcsoportját, amelybe beilleszhetném nemcsak a már említett Aranydarabokat, hanem az azzal rokonítható, hasonló jellegzetességű, lényegében ugyanúgy leírható, meghatározható más műveket is. Konzultálva több, az alkalmi verselés témájában jártas kollégával, szakmai segítségük (is) annak a tanulságnak a levonására készítetett, hogy nincs e típusra külön kategória.¹⁷

A *köszöntőversnek* arra a változatára gondolok, amelyben a szerző saját maga valamilyen ünnepe (legtöbb esetben születésnapja) alkalmából ír saját maga számára költeményt, az önreflexivitás legágabb lehetőségét teremtve meg. Olyan művekből áll össze ez a műfajváltozat, melyeknek legfőbb „csoportjegye”, hogy – József Attila megfogalmazását kölcsönözve – a mű „meglepetés”, olyan költemény [...], mellyel magam lepem meg [...] magamat.¹⁸ Szándékosan „szentségteleníttem” meg a formai bravúr mellőzésével az idézetet, mert e „profánált” megállapítással magától az alkotótól kapjuk meg e szövegcsoport, verscsoport szakszerű definícióját. E verstípus fontos jellegzetessége ugyanis a spontaneitás, és az ihlető alapszituáció logikus velejárójaként a már kiemelt önreflexivitás, a meditáció, a számvetés, az összegzés, az értékelés, valamint esetenként valamilyen konklúzió, stratégia megfogalmazása. Az

¹⁷ Ezúton köszönöm meg Hargittay Emil, Kilián István, Sz. Nagy László és Szörényi László segítségét.

¹⁸ A szószerinti idézet: „meglepetés e költemény / [...] mellyel meglepem / [...] magam / magam.” (József Attila, *Születésnapomra*, 1937. április) Flóra arról számolt be visszaemlékezéseiben, hogy a költő születésnapja előestéjén, április 10-én fölolvasta neki a költeményt. (ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 21.) Kiegészíthetjük Radnóti megfogalmazásával is: „Huszonkilenc év! Most csütörtökön / volt egy hete, hogy ennyi lettem; / verset szoktam írni én ilyenkor / már évek óta verssel ünnepeltem / e szörnnyű fordulót” (Radnóti, *Huszonkilenc év*) Meg kell jegyezni, hogy Radnóti esetében a datálás alapján csak az 1932. május 5. (*Huszonharmadik évem*) című költemény keletkezett valóban a születésnapon, a *Meredek út* nyitó verse, a *Huszonnyolc év* csak az 1937-es esztendő jelzi, konkrét datálás nincs, az *Arckép* (1930) bő félévvel a születésnap után íródott.

én (önmagam) alkalmi témává, tárgyá alakítása az önretorizálást teszi lehetővé. Az alkalmi vers fölveheti – és a legtöbb esetben föl is veszi – az önarckép-jelleget. Esetleg valamilyen aktuális szerep vagy álarc, maszk kerül megfogalmazásra. Az identitás meghatározása – legalábbis az adott pillanatban érvényesnek tekinthető – is jelentős, különféle motivációból s ennek megfelelően változó hangnemvariánsban.¹⁹ Fontos tényező az idő, nem egy esetben ontológiai vetületében. Alapvető az időpont, hiszen a műalkotás keletkezése ennek függvénye. A kiváltó alkalom (az adott naptári nap) az évenkénti ismétlődés állandóságában a változót (az újabb életkort) rögzíti. Az állandó dátum és a változó életkor kettőssége teszi (teheti) variábilissá az éppen megalkotott, rögzített lírai én-portrét. A saját arc rögzítésének ez a változatossága a hangnemben is tetten érhető, attól függően, hogy mennyire tudja (akarja) önmagától távol tartani, vagy éppen ellenkezőleg túlzottan fokozni, túlságosan közelien kezelni az adott önképet a szerző. Különösen azoknál figyelhető meg ez a jelenség, akik többször és különböző életkorokban írtak ilyen típusú verseket (pl. Arany, Kosztolányi, József Attila, Radnóti stb.). A tragikus hangoltságú önportréktól az önironikus, játékos, tréfás változatokig találhatunk műveket, egy életművön belül is. Az *én* összetett e látszólag (alkalmi jellegük miatt) „igénytelen” versekben is, noha a műfajváltozat logikus következményeként az életrajzi én és a versben megszólaló, vagy elbeszél ént erősen közelít egymáshoz. De a már említett (ön)reflektáltság elkülöníthetővé teszi az én különböző variánsait: az életrajzi (szerzői) ént, a versbeni költői ént, a narrátor-ént, illetve az elbeszél ént. Az adott szöveg függvénye, hogy az *én*-variánsok milyen kombinációja jön éppen létre. *Önköszöntő* verstípusnak nevezném ezeket az alkalmi költeményeket. A tematikus *elnevezéshez* analogikus támpontot és bátorítást az alkalmi versek egy másik csoportjától kaptam, Kilián István ismertetett meg az *önbúcsúztató* alkalmi vers fogalmával, illetve konkrét mintájával.

¹⁹ Példaként Kassák Lajos *Egy fényképem alá* című, 80-ik születésnapjára írott versére hivatkozom: „Ez vagyok hát / amit a kép mutat / állapítom meg csodálkozóan. [...] Ez lennék én? / Istenemre mondom / ez vagyok.”

2. ÖNKÖSZÖNTŐK A SZÁMOK IGÉZETÉBEN

A *Sejtelem* Arany János egyik leghíresebb alkalmi verse, önköszöntője. Arany a hatvanötödik évét töltötte be, amikor négysorosát írta. Feltehetően a számszimbolikában rejlő többlet kiaknázása miatt a beköszöntő 66-ik év, azaz a 66-os szám köré építette versét. A számok megtöbbszörözése a számszimbolikában a fokozás, a megerősítés, a nyomatékos hangsúlyozás funkcióját hordozza, valaminek a „felsőfokát” fejezi ki.²⁰ A hatos szám értelmezési lehetőségei közül az egyik leghasznosabb Arany verséhez az a meghatározás, hogy a „hiányos tökéletesség” típusa.²¹ A 66-os szám jelentőségét pedig a hatos megkettőzésén túl fokozza, hogy a harminchárom duplája. Ez a szám önmagában véve is a tökéletesség számának, a háromnak a megkétszerezése, így az előbbieken alapján eleve „hangsúlyos, nyomatékos.” Igazi mélységét, a beteljesültség dimenzióját az adja, hogy ez Jézus Krisztus életévének száma. A „krisztusi kor” megduplázása, a hatvanhatodik év kezdete Arany versviziójának kiindulópontja.

Ha elszakadunk Arany költeményeitől, s felidézünk néhány ismert születésnap-i önköszöntőt, – kibővítve *más jellegű*, de születésnapra valamiképpen reflektáló művel – észrevehető, hogy bizonyos évszámok inspiratívabbak a többinél. Például a *húsz* (József Attila: *Tiszta szívvel*, 1925. március; *Április 11*, 1925.), a *harminc* (Ady: *A harmincadik András-nap*, Szabó Lőrinc: *Harminc év*, Márai: *Harminc*), a *harminckettő* (Kosztolányi: *Boldog, szomorú dal*; *Most harminckétéves vagyok*; József Attila: *Születésnapomra*), a *negyven* (Kosztolányi: *Ha negyvenéves...*), az *ötven* (Áprily Lajos: *Túl ötven erdőn*, Kosztolányi: *Ötven felé*, Vas István: *Ötven felé*, Jékely: *Az ötödik X után*, Csanádi Imre: *Ötven felé*), a *hatvan* (Jékely Zoltán: *Önarckép babérkoszorúval*), a *hatvanöt* (Weöres Sándor: *Hatvanötödik év*, Arany: *Sejtelem*). E számok mindegyike szimbolikus,

²⁰ Vö. *Biblikus teológiai szótár*, főszerk. Xavier LÉON-DUFOUR, a magyar kiad. szerk. SZABÓ Ferenc SJ és NAGY Ferenc SJ, Bp., Szt. István Társ., 1986, 1155–1159. A hat hiányossága a héhez viszonyított (amely tökéletes szám, pl. a világ teremtésének hat napja és lezárásként, a hetedik az Úr megpihenése), vagy a tizenkettőhöz, amelynek a fele.

²¹ Uo., 1158. Arany ezt a számszimbolika által nyújtott lehetőséget egyszer már kiaknázta. A *Toldi estéje* hat énekes kompozíciójára gondolok, ellentétben a fiatal Toldi történetét feldolgozó másik két, tizenkét énekes résszel. A hatos szám itt is a halállal végződő történet és zárlat ekvivalense.

hordoz valamilyen ősi, archetipikus, mitológiai, bibliai, folklorisztikus jelentést. Az alapjelentések variálhatók is, különféle kombinációkban, pl. alapszámok összeadása, meg többszörözése stb.²² A fentebbi esetleges vers-seregszámlából is látható, hogy a leggyakoribb „versalkalmak” a „kerek” évfordulók. Ezt igazolhatja Kosztolányi eljárása – egy *nem* születésnap műve – a *Hajnali részegség* esetében, amikor nagyszabású verse zárlatának nyomatékossá tételeként, megerősítéseként, ötven esztendőre kerekíti éveinek számát (holott a vers megalkotásakor valójában 48 éves).²³ A másik gyakori alkalom a közelítés a „krisztusi kor”-hoz,²⁴ annak betöltése, esetleg, mint Aranyánál láthattuk, kétszeresének megélése. Jékely megoldása is a „krisztusi kor” mágiikus jelentését hangsúlyozza hatvanadik születésnapjára írott versében,²⁵ amelyben nem valós évszámait jelzi, hanem fölkerékíti azokat hatvannégyre:

Csokonai Vitéz, elbírtad volna-é
harminckétévesen,
mit zord korodtól hasztalan reméltél
s ami alatt én, kétszer annyi éves,
halottsápadt-cingáran roskadok

A „krisztusi kor”-ba lépés az esetek zömében összegzés, új perspektívák és stratégiák megfogalmazása. Ilyen pl. József Attila *Születésnapomra* című költeménye is, amelyben finoman fonódik össze játékosság, bánat

²² A meg többszörözést már említettem, az alapszámok összeadására példa a *hét*, amely tökéletes szám, de komponensei is azok, a *három* és a *négy*.

²³ A *Hajnali részegség* a Nyugat 1933. november 16-iki számában jelent meg.

²⁴ A „krisztusi kor” a művekben és a forrásokban különböző: harminckettő, illetve harminchárom év. Jelentőségét jelezheti az életrajzi, de életművében komoly líratörténeti előképpel bíró súlyos Radnóti-döntés: „Mintegy tizenöt esztendeje határoztam el magamban, hogy harmincnegyedik évem betöltése előtt megkeresztelkedem. Krisztus harminchárom esztendő múlt s még nem volt harmincnégy, mikor megfeszítették, – ezért gondoltam így.” Radnóti levele Zolnai Bélához, 1943. április 23. Idézi FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Bp. Osiris, 2005, 573. Ugyancsak Ferencz Győző figyelmet a kevésbé ismert, 33-ik születésnapon írt *Születésnap eclogácska* című alkalmi köszöntőre, melynek megszólítottja Ortutay Gyula, de kettős portré formálódik benne.

²⁵ Az *Őnarckép babérkoszorúval* 1973. áprilisi datálását, e hónap 24-én volt Jékely 60 éves.

és bizakodás, múlt és jövő, az aktuális sértettség (senki sem készül születésnapjára) a régi, szimbolikussá növelt sérelemmel (a Horger-üggely) s az aktuális remény (Flóra megváltó szerelme) távlatos ars poeticus programjával. Márainál érdemes egybevetni a számok „mágiája” miatt a már említett harmincadik születésnapra írott verset a három évvel későbbi, a „krisztusi korban” írott, az önszemlélet jelentős módosulását mutató *Sértődött verssel*. (Önmagában a háromévnnyi korkülönbség, továbbá az ismert politikai indulat sem indokolná az önköszöntő ilyen jelentős hangnembéli és műfaji különbségét.²⁶ Ebben az alkalmi versben a legkirívóbb a krisztusi szenvedéstörténettel teremtett összeköttetés. Indoka – a már említett szimbolikus okokon túl – az az életrajzi tény is lehet, hogy Márai születésnapja – akárcsak Kosztolányié és József Attiláé – többször eshetett egybe a húsvétal, illetve az ünnep tágabb körével.)²⁷

3.1. PARAFRÁZIS, IMITÁCIÓ EGY MŰ „BŰVÖLETÉBEN”

Amiért az önköszöntő alkalmi versektől a számok misztikus és ingoványos terepére tértem, tulajdonképpen két XX. századi parafrázis, amelyek – Örkény szavaival – a minimumba rejthető maximum megvalósulásai. Mindkettő egy nagy költőelőd jelentős születésnapjához kapcsolódik. Az első Illyés Gyula 77 című költeménye, a *Közügy* kötet *Kéz a ködben* című ciklusába komponált ötsoros.²⁸ A kis vers mind a versszülő alkalomban, mind a verselésében, mind a rímképletében és a verskezdettel – „Életemnek” – valamint az alapmű képrendszerére való utalással Arany *Sejtelem* című költeményére játszik rá. A költői lelemények egyike a születésnap évszáma, amely mindkét esetben megkettőzött szám: 66, illetve 77, s amelyet Illyés az első sor nem szükségszerű megváltoztatásával – hiszen a hatvanhat és a hetvenhét

²⁶ Vö. RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Magvető, 1990, 132.

²⁷ Kosztolányi például, többször hangsúlyozta, hogy virágvasárnapon született. Egy példa: „Életrajzot kérnek tőlem? Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem.” – írta a *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja* 1911. évi kiadásának számára. Az idézetet az *In memoriam* sorozat *Hajnali részegség* című Kosztolányi Dezső-kötetéből vettem át (Vál., szerk., összeállította RÉZ Pál, Bp., Nap Kiadó, 2002, 9.)

²⁸ ILLYÉS Gyula, *Közügy*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 79.

szótagszáma egyező lenne – hangsúlyoz. A változtatást a dupla szó beiktatásának „kényszerítő” ereje indokolja.

Sejtelem

77

Életem hatvanhatodik évébe'	Életemnek dupla hetes évében
Köt engemet a jó Isten kévébe,	volnék vetni-valóknak még bővében,
Betakarít régi rakott csűrőbe,	(hallom a szót rádióban, tévében)
Vet helyemre más gabonát cserébe.	egyek kalász tarlott tábla szélében,
	Rengve a két kasza közel szélében.

Formailag Illyés látszólag törekszik az imitációra. Erre utal a plusz sor, amelyet zárójelbe tesz, hogy a „vélelmezett” főszöveg Aranyéhoz hasonlóan négysoros, és időtlen legyen. Lényegében azonban folyamatos Arany szövegének kifordítása és deformálása. Ezt jelzi eleve a plusz sor elhelyezése is, amely középponti helyet foglal el. Mindkét mű költői vízióinak, képeinek látszólag közös a forrása: a természet körforgásának megfelelő paraszti tevékenységek sorának – vetés-aratás-betakarítás – a felidézése. Arany a teljes folyamatot rögzíti, látszólag hűségeen, de bizonyos mozzanatokot eufemisztikusan, az elhallgatás alakzatába burkol: ez az aratás, kaszálás tevékenysége. Így a kaszás Halál, amely az illyési mű lényege lesz, az ő logikai sorából hiányzik. A megérés/beérés pozitív fázisát – a pálya tisztas megfutását – rögzíti. Továbbá fölcseréli a vetés-aratás-betakarítás sorrendjét: tehát a kaszálást/aratást elhallgatva a betakarítás gondoskodó gesztusait idézi meg (kévébe kötés, csűrbe helyezés), majd a magvető archetipikus formulájával zár. Isten jelenvaló e parányi szöveg-univerzumban, jelzője a jó. Gondos (és gondoskodó) Gazdaként való megjelenítése a gondviselésbe vetett hit tanúságtétele.

Többen haláltáncnak nevezték e művet (Sík Sándortól Voinovich Gézőn át Barta Jánosig²⁹), mert az individuum háttérbe kerül, kiszorul. E sarkított, lemeztelenített léthelyzet a kollektív, a „régí”, az általános emberi örök ismétlődése csupán, megerősítve azzal a keresztény képzetel, hogy a halál nem kikerülhetetlen végzet vagy büntetés, hanem

²⁹ Szili József átfogó elemzését adta Arany szövegének, én csak az Illyés rájátszásával összefüggésbe hozható, annak értelmezéséhez kapcsolható mozzanatokra térek ki. (SZILI József, *Négy utolsó sor* = Sz. J., *Arany hogy istenül*, Bp., Argumentum, 1996, 93–140.)

megváltás, az átlépés lehetősége az örök nyugalom, a békesség világába. Életrajzi tényként és művekbe transzponált filozofikumként is tudjuk, hogy Arany hitt „A LÉLEK ÉL: találkozunk!” eszméjében, az Odaát-léthez nem a bizonytalantól és ismeretlentől való félelem, hanem a bizalom reménye társult. Legintenzívebben erről egyik Tompának írott levelében, illetve *Toldi szerelme* kezdőstrófájában és záró énekében vallott.³⁰ A haláltól az életig (betakarítás-vetés) vezető logikai sorozat is ezt a hitet hivatott erősíteni. A megtapasztalás, „jó” embereinek elvesztése,³¹

³⁰ Arany 1866. február 10-én írta Tompának, hogy elküldette Szalontára leánya sírkövét. „A hová eddig legörömebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvást talál: most azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást! De nem örökre. A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál merítém. Nem tudom megítélni, a vers ér-e valamit: de híven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását.

[...]

Egy lón közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkozunk!

Köszönöm én azt az *én kedves angyalomnak*; köszönöm, hogy midőn lelkünk letört, ő felemelte. Áldassék az óra, mely elhunyt kedvesem elköltöző szellemét oly magasztos világitásban tünteté elem! Ez az egy vigasztalás kitörölhetetlen.” (Arany levele Tompának, *Arany János levelezése író-barátaival*, II. köt, Bp., Kiadja Ráth Mór, 1889, 252.)

Azokkal időzőm, akik másszor voltak:
Mít az élet megvon, megadják a holtak.

Toldi szerelme, Első ének, 1. (AJÖM V., Bp., Akadémiai, 1953, 11.)

Tiszta vagy, *ott* is vagy! Hiszem erős hittel,
Oda vársz — meggyógyítsz *boldog* szeretettel;

Toldi szerelme, Tizenkettedik ének, 112. (AJÖM V., Bp., Akadémiai, 1953, 300.)

Toldi szerelme ilyen jellegű vonatkozásait elmélyülten elemezte Csűrös Miklós *Közelítések Toldi szerelméhez* című tanulmányában. (Csűrös Miklós, „*Lesz idő, hogy visszatérhet*” (*Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről*), Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1994, 7–17.)

³¹ Fia jegyezte föl, milyen hatással volt rá Tompáné halálhíre, illetve utolsó találkozója Csengeryvel: „[...] még egyszer látni akarta barátját s kiment

az állandósult testi bajok miatt a halál eljövetelére és annak fogadására Arany emberi felkészülése fokozatos, mint a többi említett születésnap-i rögtönzése, önköszöntője is mutatja. „Kivénültem *kortársaim* közül” (1870), „Nem sok időt ígerek magamnak” (1879), „Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő” (1881). Kiegészíthető ez a fokozatos szembenézés és az élettől való távolodás apróműfajainak folyamatos önkicsinyítő gesztusaival, továbbá az egészségből, az épből valamit-éppen-elvesztés tényének folyamatosan rímbeszedett dokumentálásával.³² A gondviselésbe vetett hitet és reményformulát már az 1862 körülre datált tréfás *Sír-verse* is sugallja. Ez a kis önköszöntő a *Sejtelemmel*, s a többivel összevetve példa lehet – a már említett – az időben változó önarckép-, én-kép alkotásra.

ITT NYUGSZIK
ARANY JÁNOS
SZERKESZTŐ.

SZÜLETETT 1817 MÁRCIUS 2-ÁN.
MEGHALT

Nincs végezve itt még e cikk,
Folytatása következik:
Én-Uram, légy én-szerkesztőm,
Új folyamban újra kezdőm.

Egy másik korai *Sírvers* azt a gondolatot rögzíti, hogy a halál egyetemes, minden ember közös sorsa, a halálban minden ember egyenlő:

Élt, szeretett, meghalt; nincs hézag utána nemében;
Jó emlékezetét őrzi utódja: elég!

hozzá a ligetbe. Vele voltam én is. Fájdalmas találkozás lett belőle. Csengery már elvesztette a hangját, csak suttogva tudott beszélni, atyám pedig nem hallott jól. Nekem kellett Csengery szavait hangosabban ismételnem. [...] többé nem látták egymást.” (ARANY L. 1888, XVI.)

³² Az „önkicsinyítés” kifejezést Barta Jánostól vettem át. (BARTA 1987.) *A Búcsú a fürdőtől, Uram-bátyám, Ötvenhárom év, Főtitkárság* stb. típusú rögtönzésekre gondolok.

Ez az 1869-es disztichon logikai szerkezetében és a haláltánc-jellegben hasonlít a *Sejtelem*hez. Az örök körforgásnak megfelelő, általános törvények szerint megélt élet lezárul, de a gondviselés biztosítja a folyamatoságát, az életet az utódban.³³

Illyés műve alapján és lényegében tér el Aranyétól. Kis sarkítással azt mondhatnánk, hogy a hangsúlyozott és látszólag imitált részletek inkább a különbséget hivatottak jelezni. Ha a parafrázist klasszikus, antikvitásban rögzített követelményei szerint fognánk föl, Illyés verse nem lenne annak tekinthető, hiszen nem adja vissza az eredeti mű szellemét. A variációra, az egyéni interpretációra helyezi a hangsúlyt, ami annál bravúrosabb, mert – mint láthattuk – megtevesztő hűséggel imitálja a forma adta lehetőségeket. A cím tipográfiai megoldása a két 7-es számmal már a kaszát (vagy sarlót), a halál középkortól állandósult attribútumát idézi, amely az utolsó sorban nevének nevezve meg is jelenik. Így a kis költeményt a Halál kaszájának képe fogja keretbe. Nem is egyé, hanem egyszerre kettőé, amelyek fenyegetően, elzárva a menekvés útját fogják közre a megrettent, magányos lírai alanyt. Az utolsó sor hangsúlyosan figyelmeztet is a cím illetén értelmezésére („rengve a két kasza közel szelében.”). Így kapja meg a vers struktúrájában funkcióját a kezdő sor „dupla” szava. Az első sortól eltekintve az Aranyéval összevethető sorok azzal ellentétet alkotnak. A második sorban a gondoskodó Isten általi kérése kötéssel az individuum alkotóereje, „magvető” képessége áll szemben. Megtudjuk, de csak a harmadik, a zárójeles sorból, hogy a megállapítás ironikus (súrolja az Illyés által oly kedvelt humour noir-t).

³³ A haláltánc egyetemesítő, általánosító tendenciáját erősíti meg fia egyik adata. „[...] egy másik hosszú névjegyzéke azon kortársainak – irodalmi férfiak és ifjúkori szalontai ismerősök nevei – a kik nála fiatalabb életkorban haltak el s e névsor végén gót betűkkel írva a Halotti Beszédből vett ez idézet: isa mend ozhuz jarov vogmuc! Hasonló előérzést fejez ki [...] a SEJTELEM című versecske, mely jelen kiadásban a rögtönzések közé van fölvéve” (ARANY L. 1888, XXX.) A Halotti Beszéd megfelelő teljes része Benkő Loránd értelmező olvasatában: „Bizony egyetlen ember sem kerülheti el ezt a vermet/sírgödöröt, bizony mindnyájan a felé járulók/menők vagyunk” (BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., Akadémiai, 1980, 56. A teljes idézet még inkább erősíti Arany János viszonyulását a halálhoz.)

Első olvasatban a zárójeles kijelentő mondat – hitelesítésként, megerősítésként – hihető ténymegállapítást zár le. A hihetőségét az a közismert és közhelyszerű kliséhalmaz adja, amely a mindenkori, főként az agg mestereket övezi: mi mindent jelent léte, mit vesztenénk az általa még megíratlan, meg nem alkotott művekkel stb. Ezek a bizonyos életkoron túl „kijárónak” gondolt elvárások és túlzások a még élő mester parodisztikus nekrológiának jellegét ölthetik. A tényleges nekrológok ilyen kiüresedett sablonjai válhatták ki Arany – már idézett – 1869-es *Sírverséne*k zárlatát is: „elég!” További funkciója az elbizonytalanítás. Ki is feltételezi a még létező költői bőséget? A beszélő, lírai én vagy a tévé? Miről is beszél éppen a rádió és a tévé? A *Sejtele*m harmadik sora a halál egyenlősítő gondolatának kifejtése, a *Halotti Beszéd* logikájával is összeillesztve. Ezzel képez kontrasztot a XX. század elidegenedett világának a gondviselés vigaszától megfosztott, magányos individuuma. Ugyanakkor e sor egy ponton érintkezik Arannyal. Az „egyes kalász tarlott tábla szélében” azt az életrajzi tény is rögzíti, hogy úgy érzik, legszűkebb családjukat kivéve gyakorlatilag mindenkit (kortársaikat, barátaikat) túléltek. A *Közügy* kötet *Sors bona* című, utolsó ciklusának nyitódarabja, az *Ajtófélfának döntve vállamat* összegzi ezt a sorshelyzetet. „Akikre adhatnék: nincsenek itt. / Akiknek dicséretére adok, / akiknek rosszállására adok, / nincsenek itt velem. / [...] / Akikkel együtt játszottuk a Szerepet / – égi tetszésre– ideleln! – / nincsenek. / [...] / Valami nyitva feledett / folyosó-végi ablak csapkod / ütemes-ridegen / csontkezü tapsot.”³⁴ Ez az idézet nemcsak az öregkori magány adaléka, hanem segít a zárójelbe ékelt középső sor értelmezésében is. A természet közegebe a XX. század kellékei, a rádió és a televízió törnek be (a régi, rakott csűrök egyik kontrasztjaként), onnan szólnak a klisék, közhelyek, biztatások a még várható művek megalkotására. Egy olyan szerzőnek címezve, akinek – mint olvashattuk az *Ajtófélfának döntve vállamat*ban – mindez nem jelent semmit, a mértékek és értékek a múltéi. („Nincs már Mihály-nap / se János-nap” – írja a *Zsörtös szomszéd*ban, jelezve, hogy kik számítanának.)³⁵ Inspirációt már csak a természet nyújt.³⁶ A 77 utolsó sorából magány, szorongás, megrendülés, és valami megejtően

³⁴ ILLYÉS Gyula, *Közügy*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 129.

³⁵ Egyértelmű a célzás Babitsra és Aranyra. Uo., 80.

³⁶ Lásd pl. *Egy írói gardenpartyből*-típusú verseket, epigrammákat. (ILLYÉS 1982, 75.)

„legényes” cseng ki. A zárójeles sorba rejtett irónia itt, a zárlatban önironikusan „heroikussá” válik: az *egyedül, magamra hagyatva, riadtan, de állom* gesztusa sejlik föl. Ezen a ponton, legalábbis a költészet szerepét tekintve, találhatunk ismét közös pontot Arannyal. A *Közügy* és az azt követő *Táviratok* kötet számtalan verse fogalmaz meg magányos konokságot, dacot, amely Arany *Mindvégig* című versére vagy a *Csaba királyfi* Előhangjába rejtett „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írad!” eltökéltségére rímel. Ilyen például a *Panaszfal előtt*, amelyet azért is idézek, mert fölveti a *Sejtelem* és a 77 legfeltűnőbb különbségét, a gondviselő Isten természetes ténykedését, illetve Illyés ötsorosában föltűnő hiányát. (Már említettem, hogy ez foszthatja meg a hagyományos értelemben vett parafrázis jellegtől Illyés szövegét).

Kopogok, jeleket, jelekért! Odatúl konokul
Hallgat az Úr!
Tovább! Halálig. Szóra bírlak,
panaszfalam, papírlap!³⁷

Illyés zseniális rájátszásában a *Sejtelemre* minden formai hasonlóság ellenére a különbség dominál. A közbeékelte sorral megidézett XX. századi magányos jelenbe beleszővi a halálhoz való viszonyulásuk alapvető különbségét, s az ok is talán a korszakból vezethető le. E problémakörrel megindító nyíltsággal beszélt egy interjúban. A riporter kérdésére – „Érzel magadban valamilyen hiányt?” – Illyés válasza: „Csak azt érzek. Meg fogok halni. Az örök életet hiányolom. [...] A halál inkább felháborít, mint megijeszt. Embertelen, mint minden, amit nem értek. Ilyenkor dühbe jövök.”³⁸ Más helyütt az értelem és istenhit bonyolult és nyugtalanító összefüggéseiről beszélt:

Egyszer valamennyien ott állunk a halál előtt, és azt vesszük észre, nincs elég vigaszunk. Nem vagyok ateista [...] Kész vagyok Isten befogadására is [...] de tudjam, értsem, igazoljam a magam számára. [...] Műveltségem vagy talán félműveltségem egyelőre ellenáll, kevés és hiányos a bizonyí-

³⁷ ILLYÉS Gyula, *Panaszfal előtt* = ILLYÉS 1982, 126.

³⁸ BERTHA Bulcsu, *Illyés Gyula műhelyében = A költő felel (Beszélgetések Illyés Gyulával)*, s. a. r. FÖLDES Anna, Bp., Szépirodalmi, 1986, 418, 420. (A továbbiakban: ILLYÉS 1986.)

tás. [...] Ha a végső értelem Isten, miért nem ismerhetjük meg őt? Miért titkolózik, miért hagy bennünket bizonytalanságban?³⁹

A 77-ben a „fáziskülönbség” is megnyilvánul. Az 1882-es Arany János, a *Sejtelem* Aranya felkészült a halálra. Nincs meg benne a másik két *Év-napra* írott önköszöntőjének attitűdje: sem a János–Johann változat szellemes nyelvi fricskája, sem az „untig elegendő” individuális állásfoglalása. Már nem „komáz” a halállal.⁴⁰ A vég fölismerése és a *természetesnek, az egyetemesnek* a megvalósulásaként való tudomásulvétele, az *én*-nel tartott szemléletbeli távlat, az önmagától „távoltartott” önkép a bölcs belátás attitűdjét adja Arany négy sorosának. Lemeztelenített, letisztult, a végtelenségig leegyszerűsített nyelvi, képi, formai és retorikai megoldása mutatja ezt leginkább. A lírai szubjektumot Arany (ellentétben a négy sorosára rájátszó Illyés-szöveggel) teremtményként, és nem a romantikus teremtőként, azaz az egész helyett részként (a teremtés részeként) jeleníti meg. Az önéletrajzi/lírai én halála – „betakarítása” – nem egy megismételhetetlen „egyedi példány” (Kosztolányi) megsemmisülése. Nem romantikus-szimbolikus felnagyított önretorizáció jeleníti meg, nem „hős, király, fenség” (Vajda illetve Ady), felcserélhető mással. A lét folyamatosága, az örök körforgás éppen e cserével („cserébe”) biztosított („vet helyembe más gabonát”).

Noha a *Kháron ladikjától* kezdve rövid megszakitásokkal Illyésnek is állandósult élménye és „társa” a halál, a 77-et követő költeményei is jelzik, hogy még nem jutott el a végső „meztelenségi fokig”, hol önironikusán, hol indulatosan gyakori a lázadó hangvétel, a fokozottabb én-tudat, annak érzékeltetése, hogy van még funkciója, főként a *közügyek* terén. A zárójelbe iktatott plusz sor így az eddigi megközelítéshez képest más értelmet is nyerhet: mindaz kényszeríti újabb és újabb közéleti és költői aktivitásra, amit fölhaborodottan hall a rádió és a tévé híradásaiban.⁴¹

³⁹ A *Vigilia* beszélgetése Illyés Gyulával, riporter: Hegyi Béla, 1971. (ILLYÉS 1986, 394.)

⁴⁰ VOINOVICH 1938, 341.

⁴¹ Emlékezhetünk pl. az adott vershez képest évek múlva sorra kerülő, híres és komoly politikai jelentőségre szert tett villásreggelire Mitterand elnökkel stb. „Tombolni tudok, ha korlátoznak. Az igazságtalanság szemlélése feldúl. Előnti agyamat a vér. [...] De vannak területek, ahol képtelen vagyok fékezni magamat.” (ILLYÉS 1986, 417.) „[...] a közgondokat a költők, mióta világ a világ, mindig kifejezték. [...] Véresen benne élünk a *polisz*-ban, a közösség-

3.2.

A másik önköszöntő költemény-parafrázist Kosztolányi Dezső *Most harminckétéves vagyok* kezdetű, később *A bús férfi panaszzai* kötetbe komponált verse ihlette. A későbbi, közismert és végleges változattól néhány részletben eltérő alapszöveg először a *Nyugat* 1919. decemberi, 16–17-es összevont számában jelent meg *Régi, boldog idill* címmel, datálása 1917. augusztus. Kosztolányinak az 1917-es esztendőben betöltött 32-ik születésnapja kétszer is versalkalmul szolgált. Az első, leghíresebb műveinek egyike, a *Boldog, szomorú dal*. Ezzel köszönti az új, 32-ik esztendejét, a *Nyugat* 1917. januári első számában. Mint a másik vers datálásából kitűnik, ez a szimbolikussága miatt fölértékelődött születésnap augusztusban is versre ihleti.

Minden költő túlnyomórészt azzal az anyaggal dolgozik, amit az emberiség közérzelmeinek nevezhetnénk. Természetes is ez. Teljesen hiábavaló volna örömről, fájdalomról, félelelről, szerelemről beszélni, ha mindez nem keltené föl az olvasók érzelmi emlékeit. Ilyenformán a versek legnagyobb része *hivatkozás*, mintegy idézet az emóciók közkincséből.⁴²

Ezzel az ősi jelleggel magyarázza Nemes Nagy Ágnes, hogy miért „nem »nehéz« vers”, s miért „Kosztolányi legnépszerűbb versei közül való” a *Boldog, szomorú dal*, amely „felőtt vers. Van benne életöröm, és van benne riadalom. Mégis az első íz, ami eszünkbe jut róla, az édesség íze. Kosztolányi verse keserű-csokoládé.”⁴³ Nemes Nagy versélménye azért is fontos, mert Kosztolányi másik születésnap verse, a „krisztusi kort” első sorában kiemelő és hangsúlyozó nyári „idill” ihlette őt bravúros parafrázisra. Cím nélküli ötsorosa a következő:

ben, költői dolog ezzel is foglalkozni” – mondta nyolecvanadik születésnap interjújában. („*Bátrabb igazságokért!*” Domokos Mátyás beszélgetése Illyés Gyulával = ILLYÉS 1986, 836.)

⁴² NEMES NAGY Ágnes, *Kosztolányi Dezső, Boldog, szomorú dal*, Verselemzés televízióra = N. N. Á., *Szó és szótlanság*, Bp., Magvető, 1989, 168. (A továbbiakban: NEMES NAGY 1989.)

⁴³ NEMES NAGY 1989, 167, 182.

Most 64 éves vagyok. Nyár van.
Nem mondhatnám: ez amire vártam.
Mégis némi olvadás,
Enyhülés, ocsudás
Van ebben a 64-es nyárban.⁴⁴

Nemes Nagy Ágnes 1986. január 3-án töltötte be 64-ik évét. A versfikció szerint a költemény nyári, jó néhány hónappal túl a születésnapon, akárcsak Kosztolányi augusztusi verse. A bravúr a műfajban, formában, szemléletben, „verszenében”, az imitáció és eltérés mesteri megoldásaiban ölt testet. Nyilvánvaló, hogy Nemes Nagyt az általa már kétszeresen is megélt „krisztusi kor”, a harminckettő duplája ihlette meg. Feltételezhető, hogy ismerte a vers *Nyugatban* megjelent variánsát is, ott ugyanis, akárcsak nála, minden sor nagybetűvel kezdődött. De már az első sor vizuális eltérést mutat:

Most harminckétéves vagyok. Most 64 éves vagyok. Nyár van.
Nyár van.

Annak a megoldásnak, hogy Nemes Nagy éveit számmal és nem betűvel írja ki, több funkciója is van. Feltűnő a versben a betűkörnyezettől elütő számjegy, az így is hangsúlyossá tett szimbolikus, és a lejegyzés különbsége ellenére is imitált szám. Továbbá így tudja megoldani, hogy noha Kosztolányi második sorát beemeli az első sorba, a betűk száma (a számokat és az írásjeleket is beleértve) ugyanannyi – 25 – maradjon. Noha a szótagszámon változtat az összevonással, de vizuálisan a tökéletes imitációt éri el, a sor lényegében ugyanolyan hosszú, mint az eredetiben.⁴⁵ A számjegyekkel leírt életkor, ahogy kimered a szövegből, elemi döbbenetet is sugall, a hihetetlennek tűnő, de életrajzi tény, a 64 év realitását. Az utolsó sorban ismétléssel erősíti, fokozza a szám, az életkor jelentőségét.

⁴⁴ NEMES NAGY Ágnes, [*Most 64 éves vagyok. Nyár van.*] = N. N. Á., *Összegyűjtött versei*, a szöveggyűjtés LENGYEL Balázs munkája, Bp., Osiris, 1999, 256. (A továbbiakban: NEMES NAGY 1999.)

⁴⁵ Ez, sajnos, az én átíratomban nem látható. *A bús férfi panaszaiban* az egyes versek többszörös méretű, iniciálé-szerű betűvel kezdődnek, e tipográfiai megoldás miatt tűnik azonos méretűnek a két sor.

A második sor Kosztolányi harmadik és negyedik sorának összevonása, s egyben látszólag az egész „Kosztolányi-univerzum” ellentétének a megfogalmazása.

Lehet, hogy tán ez, amire Nem mondhatnám: ez amire vártam.
vártam.

Finom grammatikai megoldással, a feltételes mód használatával mégis „összesímítja” a két változatot, sőt rímes helyzetet is teremt a Kosztolányi szövegrésszel (*lehet-tán*, illetve *mondhatnám*). Bravúros Kosztolányiánál, ahogyan az éppen, a jelen időben megélt idill törekenységét, elmúlásának biztos tudatát nem verbálisan fogalmazza meg, hanem az ismétlésbe és az igeidő megváltoztatásába burkolja. (Csak a végleges változatban lesz ez végérvényű, a *Nyugat*-beli közléskor a második részben váltakozó az igeidő használata. Az igék az első sorokban múlt időben, míg az utolsó hét sorban jelen időben álltak: alszik – *aludt*, csorran – *csorrant*, délután – *délután volt*). Logikailag a vers a szépség, a tökéletesség, a telítettség egyszeri, intenzív varázsának, a *boldog idillnek* olyan szenzuális lejegyzése, amely tünékenységének tudatában éli meg jelenvalóságát is. Az időhöz viszonyulás itt is kettős arculatban realizálódik. Az első részben a távolság teljes kiiktatásában, míg a másodikban az időbeli távlat fölállításában. A jelent érzéki telítettségében és a teljességérzetet fölillantó, változó *pillanatképekben* rögzíti. Az énváltozatokból bonyolultul egybeszótt lírai én (ön)reflektáltsága abban a gesztusban nyilvánítódik ki, ahogyan a második rész ismétléseiben a jelent *állóképpé* transzponálja, és múltként látatja a bekövetkező jövő perspektívájából.

Nemes Nagy parafrázisának első két sorából az tetszik ki, noha kétszer annyi idő, mint költőelődje, neki nem adta meg az élet azt, amire várt. Holott bizonyos dolgok „járnak” a felnőttkorral, „valamit veszítettünk, és valamit nyertünk” – írja a *Boldog, szomorú dal* elemzésében.⁴⁶ Sokat említett tény, hogy az *Újhold* körének nem adatott meg a „beérkezés”, kezdőkől elhallgatottá, néha el is hallgatóvá váltak. Mire Nemes Nagy harminckét éves lett, 1954-re fordult a magyar történelem naptára. Kétségtelen, ez „nem a valamit veszítettünk, és valamit nyertünk”, hanem a ’mindent elvesztettünk’ típusú szintézis ideje volt. Ezzel

⁴⁶ NEMES NAGY 1989, 168.

az élménnyel kapcsolatosan jegyzi meg Lengyel Balázs: Nemes Nagy „sebesülése mélyebb, és jó darabig csaknem gyógyíthatatlan volt. [...] Minden sérelemre, megaláztatásra eleve felindult. [...] És ha a nyomorító társadalmi-politikai viszonyokat tekintetbe veszem, az évtizedekig tartó szegénységet, a fordításokkal való munka csaknem állandó kényszerét, az irodalmi mellőzést, mely csak utolsó éveiben változott meg, bizony volt oka mindenféle érzékenységre.”⁴⁷ Erről a sebzett és külső okok miatt nem kiteljesedett életéről tanúskodik egy némán beszédes és szemérmes dokumentum. Nemes Nagy Ágnes valamikor 1979 után – olvasás közben – a következő Babits-levélrészletet jelölte meg felkiáltójellel:

Itt nem elég írni, hanem intrikálni kell, küzdeni kis törtétek ellen, akik bennünk csak akadályt és a vén marhát látják, s tudatlanságuk oly önzethez segíti őket, ami nagy erő a mi folytonos székszisünkkel, és nagyobb súlyrakományunkkal szemben. [...] S amellet pénzszereési lehetőségeim egyre kevesebbek, s néha a holnap is bizonytalan.⁴⁸

Feltehető, hogy az elmúlt évtizedekben állandósult ilyen jellegű közérzetének az összegzése Nemes Nagy parafrázisának első két sora.

A 80-as években kezdett föllazulni az elhallgatás, egyre több nyilvános szereplés, ünneplés és elismerés jutott a költőnek, külföldön és itthon. Eljött a Kossuth-díj is, annak kényszerű elismeréseként, hogy a politikai megítélést a kor és a befogadók közössége egyaránt elutasítja. Bár csak évkönyvként, de ismét szerkesztheti az *Újholdat*. És az „ocsudó” 64-es évben, 1986-ban megjelent az összegyűjtött versek első, a költő által válogatott kiadása, *A Föld emlékei* címmel. A tárgyunkat képező kis vers születését megelőző néhány év kései, de mégis jól esően megtapasztalt elismertsége, talán az életkorból fakadó „bölcs belátás”, az elvárások ártékelése és módosítása lehet a kulcsa a rögtönzés utolsó három sorának. Egy „kései” nyár csöndes vigasza artikulálódik.

Visszatekintve a vers végéről, érthető, miért illesztette Nemes Nagy egy sorba Kosztolányi első két sorát. Kosztolányi költeményében az

⁴⁷ LENGYEL Balázs, *Utószó* = NEMES NAGY 1999, 307.

⁴⁸ Babits levele Szilasinak, 1924. június 16-án, *Babits-Szilasi levelezés*, Dokumentumok, Összeállította, közreadja és a bevezetőt írta GÁL István, s. a. r. és a jegyzeteket írta KELEVÉZ Ágnes, Bp., PIM és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, [1979], 80. A Kelevéz Ágnes által Nemes Nagy Ágnesnek dedikált példányban található a tollal beírt nagy felkiáltójel, illetve az adott részlet aláhúzása, majd az utolsó idézett mondat megjelölése a margón.

életkor és az évszak megjelölése egyenlő súlyú tényt közöl. Ezt jelzi, hogy mindkettő külön sort kap. Fontos, hogy harminckét éves, és az is fontos, hogy nyár van. Megfelelő évszak a megfelelő életkorhoz. A zenithez ért (vagy ahhoz közelít) a művészi és az emberi pálya is. („Egészséges bronzarcomat / aranyfényvel veri a nap”). Ez a fausti pillanat. A költő áradó és érzéki képek sorával igyekszik „megállítani”, legalább az emlékezet számára örökké létezővé tenni az ismétlés ráolvasás jellegű, memoriterszerű, a bevésődést segítő funkciójával. Nemes Nagy a két kezdősort eggyé olvasztja, a számok felkiáltójel-szerű beékelésével jelzi, hogy azok a fontosak, minden más ennek alárendelt, és minden az életkortól nyeri el lényegi jelentését. Kölcsönözzük a vers közepére helyezett *mégis* szót. Mégis fontos, hogy nyár van. Az ismétlésbe foglalható rímeléssel hangsúlyozza ezt. Az első és az ötödik, utolsó sor vége ölelkező rímet alkot: *Nyár van – nyárban*. Mit is jelent ez számára? Nem azt az extatikus csodát, mint Kosztolányinál, de csodát. Ez a nyár visszarendezi, normális pályára állítja az évszakok körforgását. Pótolja az évtizedekig elmaradt szimbolikus nyarakat. Esetleg tavaszokat is? Figyelemre méltó ugyanis, hogy Nemes Nagy nem a nyárra, hanem a tavaszra jellemző természeti folyamatokat jelenít meg: olvadás-enyhülés-ocsudás. Mintha Vörösmarty *Előszó*jának a tele után jönne ez a nyár!⁴⁹ A megenyhülést sugallja az is, hogy a vers szerkezetében, az utolsó sorban egymás mellé kerül az évszám és a nyár.

Nemes Nagy lényegében öt sorban visszaadja Kosztolányi kétszer tizenkilenc sorba foglalt költeményének rezüméjét. Az adott pillanat áradó egzaltációját és az elmúlásának biztos tudatát. Mindezt elsősorban a szerkezet átalakításával éri el: az összevont sorok meghosszabbításával ritmikailag „fékezi” az áradó jelleget. Ugyanakkor az utolsó, háromsoros mondattal vissza is csempész – ha visszafogottan is – valamit az áradás-jellegből, különösen a pozitív jelentés-töltetű főnevek sorolásával. Ha nem is olyan olvadóan (keser)édes egy 64 éves XX. század végi költő élettényeinek a seregszámlája és ebből fakadó közérzete, mint az

⁴⁹ Babits monográfiájában a következőt írta Nemes Nagy Ágnes: „nekünk a lemondást [...] kellett megtanulnunk. Tőle, Babbitstól, éppen az elvesztett csaták étoszát, a fél-halál illemtanát tanulhattuk [...] valami délibábos józanságot, amely évezredekben gondolkozik, barlangi tűzápolást jégkorszak idején.” (NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő*, Bp., Magvető, 1984, 118.) Az utolsó részmondat átsugárzását véltem felfedezni e tavaszi nyár leírásában.

I. világháború borzalmai közt föllobbanó idill intenzív reflexiója 32 éves elődjénél, talán mégsem kizárólagosan (epe)keserű. Ezt sugallja a versstruktúra is, amelynek első része a cáfolat, míg a második része az érdemi közelítés és egyeztetés a reflektált szöveggel.

Kosztolányi *Boldog, szomorú dalának* elemzésében fejt ki Nemes Nagy, hogy „életdarabokat” emelt be „költői művébe [...] abban a pillanatban, mihelyt múlttá váltak. [...] Akkor válik verssé az élete, amikor múlttá válik, elérhetetlenné és ugyanakkor formálhatóvá.” Nemes Nagy értékeli Kosztolányinak azt a szinte szertartásos költői magatartását és gyakorlatát, hogy bizonyos életszakaszoknál megáll, szemlél, reflektál, értékkel, összegez. E kis miniatűrben ezt teszi ő maga is. Egy jelentős életszakaszban, átlépve a krisztusi kor kétszeresét, számot vet. Hogy az alkalom idézte föl Kosztolányi versét, vagy a vers juttatta eszébe életkorát, eldönthetetlen. A lényegyet tekintve, csaknem közömbös. Adott volt egy alkalom, egy konkretizálható elem az *emóciók közkincséből*, amelyet „összelátott” egy *hivatkozással* a lírai hagyományból. A Kosztolányi-verssel való „összelátás”, az önreflexivitás új dimenziót tárt föl, melynek révén az alkalmat spontán bravúrral „megemelte”, kis túlzással, létösszegző költeménnyé formálta. A hiányzó részleteket, a dialógusra, összehasonlításra, polémiára fölhívó, ösztönző „láncszemeket” – mint más parafrázisok esetében is a sugallatos alpműben, ez esetben – Kosztolányi két 1917-es születésnapjára írt versében találjuk.

4. AZ ALKALMI VERSEK, RÖGTÖNZÉSEK „HASZNÁRÓL”

A négy kiemelt önköszöntőből a rekonstruálható adatok alapján három alkalmi rögtönzés (Aranyé, Illyésé, Nemes Nagyé). Kosztolányinál azért véltem említésre méltónak a szövegvariánsokat, hogy lássuk, bár alkalmi jellegű vers, de a közismert, végleges változat mives műgond eredménye. Ahhoz, hogy akár más művek helyett,⁵⁰ akár vállalt műfajcsoportként⁵¹ létrejöhetett a XIX. századvégnek és a XX. századnak az ilyen jellegű tetemes szövegtörzse, köztük a kiemelt versek, szükség volt a költői rutinra, az állandó „technikai” készenlétre, mely a XX. században sem vált idejét múlttá. „[...] Az ötvenes évek legszörnyűbb

⁵⁰ Pl.: Arany apróműfajai, Nemes Nagy Ágnes noteszeinek anyaga stb.

⁵¹ A már említettekén túl pl. Weöres Sándor *Posta messziről*-ben külön ciklus-címként is jelölte: *Alkalmi versek* stb.

korszakában tele voltunk [...] rímjátékokkal. [...] Tapasztalnom kellett, amit persze tudni lehetett, hogy a legtöbb költő örömmel játszik a szavakkal, szívesen gyakorolja vagy sziporkáztatja nyelv- és rímkész-ségét.⁵² A nagy költők esetében ezek a rögtönzések, alkalmi versek, köztük az önköszöntők is – különösen a nem nyilvánosságra szántak – anti-bricolage funkciót kaphatnak. Azért „anti-”, mert Lévi-Strauss a nagy művekről lehullott maradványok, törmelékek, dirib-darabok, „forgácsok” újrahasonosítása kapcsán használja a fogalmat. Míg az em-lített szövegek (esetenként szövegcsoportok) éppen ellenkezőleg, újat létrehozó, alapozó funkcióval bírnak. Többek között Arany, Kosztolányi, Nemes Nagy csak kéziratban megmaradt „apróságai” nem valamiről levált, nem-ízesülő, szervesetlen részek, hanem szuverén szövegek. Lehet, hogy „forgácsok”, mint Arany nevezi, vagy irodalom alatti műfajok, mint Barta minősíti, de keletkezésük pillanatában autonómak, s funk-ciójuk esetenként, egzisztenciális mélységük miatt vetekedhet „nagy méretben” kifejtett versekkel.⁵³ Tehát némelyek önmagukban is jelent-hetnek abszolút esztétikai értéket és mű-egészként értelmezendők.⁵⁴ Míg mások esetében az őket követő vagy környező „nagy” művek mutatják, hogyan váltak új, komplex vers-egészek lényegi elemeinek ösztönzőjévé, hogyan épültek be eredeti jelentésük elvesztése vagy módosulása nélkül szervesen az új struktúrába, nem egyszer hogyan alakult éppen belőlük kinőve, néha többől is összeboltozódva egy új szöveg-univerzum. (Pél-dául Aranyról az *Őszikék* esetében.) Az alkalmi ujjgyakorlatok egy-egy „lepecsételt rímhez”,⁵⁵ életszakaszhoz, hangnemhez vagy csupán egy szóhoz köthető asszociáció révén, azzal mintegy dialógust kialakítva föl-lobbanthatják a nagy költői invenciót, Barta János megfogalmazásában inspirálóan fölbreszthetik a látszólag „szunnyadó” zsenit. Az inspiráció, az „ihlet percében” a mester új összefüggésbe, új konstrukcióba képes összelátni rögzült technikai repertoárját, itt-ott „elszört”, alkalomra ref-lektáló ötleteit az adott pillanatban megnyilvánuló, magasabb esztétikai megoldást igénylő élménnyel.

⁵² LENGYEL Balázs, *Utószó* = NEMES NAGY 1999, 307.

⁵³ BARTA 1987, 149, 182.

⁵⁴ Lásd e kérdésben pl. Barta János és Németh G. Béla eltérő véleményét Arany *Még ez egyszer...* című költeményéről, melynek megítélésében Voinovich szerepe sem mellékes. Ő ugyanis e szöveget a kritikai kiadás VI. kötetébe „száműzte” a kanonizált modellektől való eltérése miatt: NÉMETH G. 1985., BARTA 1987.

⁵⁵ Nemes Nagy Ágnes többször használt kifejezése a nagy rímtalálatokra.